

1 FATALE WINTERMAANDEN

NIEUWJAARSOCHTEND IN AMERSFOORT

Het nieuwe jaar 1945 is nog maar een paar uur oud, als in het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, het door ss'ers geleide concentratiekamp, de hel losbreekt. Plaatsvervangend commandant Joseph Kotalla¹ houdt een strafappèl. De afgelopen nacht hadden twee gevangenen een geslaagde ontvluchttingspoging gedaan. Vlucht pogingen – daar konden kampcommandanten buiten zichzelf van woede van raken. Kotalla's wreedheid bereikt die vroege nieuwjaarsochtend een nieuw dieptepunt. Hij was barak 9 binnengestormd en had met een houten knuppel op de gevangenen in hun stapelbedden ingeslagen.² Vervolgens joeg hij de nog slaperige, half aangeklede mannen naar buiten, de vrieskou in. Twee Nederlandse ss'ers doen met Kotalla mee, ook de mannen uit de naastgelegen barak 10 moeten op de appèlplaats aantreden. Een uur lang moeten de gevangenen daar de bevelen van Kotalla opvolgen: opstaan, liggen, opstaan, liggen, kniebuigingen maken, kikkeren. Dan houdt hij een pauze en laat hij koffie voor zichzelf halen. De gevangenen staan in de houding. Het is steenkoud. Kotalla laat na die onderbreking de ongeveer duizend slachtoffers op knieën en ellebogen over de appèlplaats kruipen. Hij slaat erop los, de knuppel in de ene hand, zijn koppelriem in de andere. Theun de Vries, communistisch verzetsman en schrijver, was erbij en schreef later:

*'Eensklaps danst Joseph Kotalla. Terwijl de gevangenen heen en weer kruipen, heen en terug, springt hij tussen hen in; hij danst met de laarzen over de magere scherpe ruggenwervels; hij kneust de schouderbladen en breekt de enkels; hij danst over de horde van niet meer menselijken, een dier onder de dieren. Hij lacht niet en hij schreeuwt niet. Hij springt tussen de rijen in en overziet ze.'*³

Ook andere getuigen vertelden na de oorlog over de verschrikkingen op het appèlterrein van Kamp Amersfoort. Het was het ergste wat ze ooit hadden meegemaakt. Kotalla's actie duurde twee uur, daarna moesten ze nog uren in de houding op hun plek blijven staan.⁴ Na het appèl zijn ongeveer honderd gevangenen in de ziekenbarak opgenomen. Negen dagen later overleed de 30-jarige tapijtwever A. Smeenk aan zijn verwondingen, zo ontdekte Kotalla's biograaf Richard Hoving.

Waar Kotalla's woede-uitbarsting precies aan moet worden toegeschreven is lastig te zeggen. Het staat wel vast dat hij een psychische stoornis had (hij was meermalen in klinieken opgenomen geweest, voor het laatst nog in 1943) en dat hij wat betreft wreedheid zijn gelijke niet had. De ontvluchting van gevangenen moet hem tot razernij hebben gebracht. Daar kwam bij dat hij elke dag stevig dronk en geregeld het pepmiddel pervitine slikte.⁵

En bovendien zal de algemene oorlogstoestand Kotalla ook niet positiever hebben gestemd. Aan het begin van 1945 moeten zelfs de fanatiekste nazi's hebben voorvoeld dat

hun machtspositie ten einde liep. De zuidelijke helft van Nederland was al bijna helemaal bevrijd. In het noorden duurde de bezetting voort, omdat de Operatie Market Garden mislukt was en de Duitsers daardoor nieuw zelfvertrouwen hadden opgedaan. Maar dat de geallieerde legers zich voorbereidden op een nieuwe, en nu wel succesvolle aanval om het Derde Rijk tot overgave te dwingen, moet ieder lid van de bezettingsmacht hebben gevreesd. Ook Kotalla. Naar zijn krankzinnige optreden op de ochtend van nieuwjaar heeft de justitiële afdeling van de Sicherheitsdienst in Den Haag zelfs een intern onderzoek ingesteld, maar dat leidde tot niets: Kotalla bleef plaatsvervangend commandant tot Kamp Amersfoort op 19 april aan het Nederlandse Rode Kruis werd overgedragen.

De beruchte kampbewakers Joseph Kotalla (links) en Joseph F Oberle kort na de bevrijding gefotografeerd in 'hun' kamp Amersfoort.

HONGER IN HET WESTEN

Dinsdag 9 januari, een steenkoude dag met sneeuw en vorst. Het centrum van Schiedam is het decor van een uiterst ongewoon tafereel: een optocht van enkele honderden vrouwen, op weg naar het stadhuis.⁶ Daar vormen ze een cordon; arm in arm getuigen ze van hun vastberadenheid, ondanks de aanwezigheid van Duitse militairen. Ze protesteren tegen het steeds nijpender gebrek aan voedsel, waar de bevolking in de steden in het westen onder te lijden heeft. Ze vechten voor het leven van hun kinderen. Om te beginnen willen ze de burgemeester spreken, dr. D.G. Draaijer.

Hij is aanwezig en blijkt bereid een delegatie van drie vrouwen te ontvangen voor een gesprek. Dat valt mee. Vier dagen eerder, op vrijdag, stonden er ook al vierhonderd vrouwen voor het stadhuis, maar toen bleek de burgemeester afwezig en ging iedereen teleurgesteld naar huis. Nu lukt het dan wel. De drie vrouwen bieden de burgemeester een

petitie aan waarin ze aandacht vragen voor de onhoudbare situatie. Dr. Draaijer, die bekend staat als Duitsgezind en in 1941 werd benoemd, belooft dat hij zijn best zal doen. Het resultaat is dat twee van de demonstrerende Schiedamse vrouwen toezicht mogen houden op het uitdelen van voedsel; maar belangrijker nog is het feit dat ze een keten van protestacties in beweging zetten.

In Rotterdam ondertekenen 30.000 vrouwen een petitie, en ook daar is een succesje geboekt: een commissie van vrouwen krijgt toestemming om de gang van zaken bij de uitdeelposten van de Centrale Keukens in de gaten te houden. Er zijn veel klachten over oneerlijk verdelen van het beschikbare eten van de gaarkeukens die inmiddels in de steden functioneren. De acties worden gecoördineerd door het communistisch verzet, de illegale CPN, die probeert zoveel mogelijk 'voedselpetitionnementen' te organiseren om vanaf de basis iets te doen tegen de honger die het westen van het land in zijn greep heeft. In Haarlem leidt Annie Averink de strijd: ze stelt zich op aan het hoofd van een groep vrouwen die het stadhuis binnendringen om te protesteren tegen het feit dat er een schip de stad is binnengevaren, vol voedsel dat voor Duitse soldaten bestemd is. De Grüne Polizei maakt een einde aan de actie in het stadhuis.

Dat de vrouwenacties in het nieuwe jaar beginnen is logisch: vanaf januari 1945 hakt de honger er flink in. Het begon in september met de algehele spoorwegstaking, waartoe

de regering in Londen had opgeroepen bij de aanvang van de Operatie Market Garden. De Duitse rijkscommissaris Seyss-Inquart antwoordde met een voedselblokkade van West-Nederland: er mochten geen binnenschepen meer naar de steden. Maar na de opheffing van die blokkade veranderde er weinig: de voedselcrisis kwam eigenlijk neer op een transportcrisis.⁷ Er was geen brandstof voor vervoermiddelen en het weer maakte de situatie alleen maar erger: de winter van 1944 op 1945 was

Amsterdam, februari 1945.
Uitgiftelokaal van de Centrale Keukens in het Verenigingslokaal 't Eiland in de Grote Wittenburgerstraat.

Rotterdam, maart 1945. Rotterdamse jongens storten zich op de lege gamellen van de Centrale Keukens om daaruit de achterbleven restjes eten te schrapen.

aan de beurt te komen moesten de burgers eerst hun aardappel- en melkbonnen en een deel van de groentebonnen inleveren.⁸ Verder moesten ze een knipkaart kopen, die f 1,40 kostte, waarop je gedurende een week driekwart liter warm voedsel per dag kon krijgen. Daarvoor moest je wel in de rij staan, vaak urenlang. Die rij werd gedurende de winter almaar langer. Huisvrouwen lieten steeds vaker het wachten aan hun man en hun kinderen over; er werden zelfs hele aflossingsschema's opgesteld. Voor sommige categorieën waren voorrangskarten beschikbaar, maar dat leidde vaak tot ruzie in de rijen. En er waren natuurlijk ook 'voorkruipers' die de hongerige, kleumende wachtenden tot razernij konden brengen.

De smaak van het voedsel werd er ook niet beter op. In Rotterdam kreeg het eten uit de gaarkeukens steeds negatievere benamingen: 'cementsoep, vieze sokkensoep, muizenstaartsoep, vuil waswater'.⁹ Een gemeentelijk verslag uit Schiedam omschreef het voedsel als 'veevoeder geschikt gemaakt voor menselijke consumptie'.¹⁰ En er kwamen voedingsmiddelen op het menu terecht, die daar tevoren nooit gesignaleerd waren: suikerbieten en tulpenbollen. Het Voorlichtingsbureau voor de Voeding prees ze aan ('hoog voedselgehalte, hoger dan van aardappelen') en deelde recepten uit, omdat er op dit gebied weinig expertise bestond. Een voorbeeld:

'Stamppot: 2 kg tulpenbollen, 2 kg aardappelen, 4 kg rode kool. Bollen afzonderlijk koken. De aardappelen met de rode kool gaarkoken, daarna de stamppot met bollen afmaken en met weinig zout en specerijen op smaak brengen.'

extreem nat en de maand januari was zeer koud. De eerste sneeuw viel vlak voor de jaarwisseling en gedurende bijna alle dagen van januari vroom het; in de laatste week's nachts zelfs 12 graden. Het sneeuwde in de tweede helft van januari voortdurend. De combinatie van het gebrek aan transport en het rampzalige weer veroorzaakte een totale malaise in het westen van het land. De voorziening van gas en elektriciteit was al in oktober in de meeste steden gestopt. Door het gebrek aan brandstof kon bijna niemand meer thuis koken, waardoor steeds meer mensen aangewezen waren op de gaarkeukens.

Dat eten halen, dat ging zomaar niet. Om bij de gaarkeukens

aan de beurt te komen moesten de burgers eerst hun aardappel- en melkbonnen en een deel van de groentebonnen inleveren.⁸ Verder moesten ze een knipkaart kopen, die f 1,40 kostte, waarop je gedurende een week driekwart liter warm voedsel per dag kon krijgen. Daarvoor moest je wel in de rij staan, vaak urenlang. Die rij werd gedurende de winter almaar langer. Huisvrouwen lieten steeds vaker het wachten aan hun man en hun kinderen over; er werden zelfs hele aflossingsschema's opgesteld. Voor sommige categorieën waren voorrangskarten beschikbaar, maar dat leidde vaak tot ruzie in de rijen. En er waren natuurlijk ook 'voorkruipers' die de hongerige, kleumende wachtenden tot razernij konden brengen.

De smaak van het voedsel werd er ook niet beter op. In Rotterdam kreeg het eten uit de gaarkeukens steeds negatievere benamingen: 'cementsoep, vieze sokkensoep, muizenstaartsoep, vuil waswater'.⁹ Een gemeentelijk verslag uit Schiedam omschreef het voedsel als 'veevoeder geschikt gemaakt voor menselijke consumptie'.¹⁰ En er kwamen voedingsmiddelen op het menu terecht, die daar tevoren nooit gesignaleerd waren: suikerbieten en tulpenbollen. Het Voorlichtingsbureau voor de Voeding prees ze aan ('hoog voedselgehalte, hoger dan van aardappelen') en deelde recepten uit, omdat er op dit gebied weinig expertise bestond. Een voorbeeld:

'Stamppot: 2 kg tulpenbollen, 2 kg aardappelen, 4 kg rode kool. Bollen afzonderlijk koken. De aardappelen met de rode kool gaarkoken, daarna de stamppot met bollen afmaken en met weinig zout en specerijen op smaak brengen.'

Rita van Gestel, een meisje van 14 dat in Wassenaar woonde en speciaal voor haar vader – een krijgsgevangen officier – de dagelijkse gebeurtenissen in een dagboek bijhield, schreef:

Met de slee gaan we naar de gaarkeuken, het is te glad om met een pan eten te lopen. We hoeven vandaag maar een half uur te wachten. Het is stampot van suikerbieten, tulpenbollen en bieten, niet erg lekker. Er zitten stukken tulpenbol in die nogal weëig zoet en tegelijkertijd wrang smaken en de pulp van de suikerbieten is nogal hard en taai. Er zitten steeds grote stukken door, bah! Maar we moeten het wel eten, we hebben niets anders.¹¹

Een paar weken later is de smaak er niet beter op geworden, schrijft Rita in haar dagboek, maar bij haar thuis zijn de omstandigheden daarop enigszins aangepast:

'We eten tegenwoordig altijd in het donker, dan zie je tenminste niet wat je eet. Als er een steentje of stukje stro in zit, proef je dat vanzelf en leg je het naast je bord.'¹²

Een van de redenen dat de tulpenbol als voedsel werd geïntroduceerd, was het feit dat de bollenexport volledig was stilgevallen. Toen uit medische kring werd vernomen dat de bollen geschikt waren om te eten, besloten de kwekers hun product als voedingsmiddel op de markt te brengen.¹³ Ans van der Heide-Kort, die een week na het begin van Operatie Market Garden op de fiets uit Arnhem naar het westen is gevlucht, schrijft dagelijks in haar dagboek wat ze meemaakt – na de oorlog zal ze een heel oeuvre opbouwen. Nu noteert ze:

'We boffen in de bollenstreek te wonen en alles sleept met bloembollen, een beetje sceptisch of verrukt, zuchtend of spottend, maar ze slepen. Je kunt die buitenlanderstrekkertjes uit vroeger dagen eten en er wordt niet gevraagd of het lekker is of niet, en wat voor nawerkingen het zal hebben voor nu of later.'¹⁴

Begin 1945 was in het westen de nood zo groot, dat er zelfs suikerbieten en tulpenbollen werden gegeten. Voor beide nieuwe voedingsmiddelen stelde de Voedingsraad recepten op.

HONGER IN BEELD Het beeld dat Nederland van de hongervinter heeft gekregen is voor een groot deel bepaald door een Duitse filmer die in Nederland was terechtgekomen: Rudi Hornecker.¹⁵ Hij was getrouwd met een Nederlandse vrouw, maar zijn verzoek om te worden genaturaliseerd werd op 10 mei 1940, bij de Duitse inval, terzijde gelegd. Hij werd daarom opgeroepen in Duitse militaire dienst. Na enige tijd werd hij afgekeurd voor frontdienst en keerde hij terug naar huis, naar Voorburg, waar hij enige tijd voor de Duitsers de Atlantikwall op film vastlegde. In de eerste maanden van 1945 besloot hij de ellende van de hongervinter te gaan filmen. Dat leidde tot zijn na de bevrijding samengestelde film *Honger* (ondertitel: *Een stad in nood*). Stills uit de film behoren tot de iconische beelden van de hongernood: jongetjes die gamellen leegschrapen, kinderen

op blote voeten in de ijzige kou, wanhopig huilende mensen. Hornecker filmde ook zijn van honger huilende dochttertje Maya. Hij ging vanaf februari de straat op, met zijn kleine veer-camera onder de jas. Openlijk filmen was hem te gevaarlijk; hij maakte zijn opnamen zo onopvallend mogelijk. Thuis noteerde hij in een dagboekje zijn vorderingen.¹⁶ Zoals:

*'Vreselijke dingen heb ik gezien en opgenomen. De mens, op het primitieve niveau van het dier. Honger, ellende zonder einde. Onder mijn jas hou ik onopvallend mijn kleine filmcamera vast. Af en toe blijf ik staan, als er een bijzonder tafereel te zien is.'*¹⁷

Naast Hornecker zijn er ook fotografen die vastleggen in welke omstandigheden de bewoners van de steden in het westen zich door de winter proberen te slepen. Dat levert vaak uiterst schokkende foto's op. Een van de meest ontluisterende beelden is een foto die genomen is in een huis aan het Utrechtse Houtplein. Een moeder die er alleen voorstond is gefotografeerd met drie kinderen, die er verzwakt en vervuild uitzien. De foto is gemaakt door een inspecteur van de Stichting Volkswoningen, die er op bezoek kwam. Hij sloeg direct alarm, en het hele gezin werd in het ziekenhuis opgenomen. Voor twee kinderen kwam deze hulp te laat, ze stierven de volgende dag; de moeder en het oudste kind overleefden in het ziekenhuis – ze waren sterk ondervoed en vervuild en leden aan schurft. De inspecteur schreef in zijn rapport:

*'Doordat de vrouw na september 1944 niet meer tegen de toestand was opgewassen, kwam dit gezin in korte tijd in een dergelijke erbarmelijke toestand.'*¹⁸

Zo'n gezin, in wat later een achterstandswijk zou worden genoemd, behoorde tot de risicogroepen van de hongervinter. Mensen zonder netwerk, mensen naar wie niemand

Een geschokte inspecteur van de Stichting Volkswoningen maakte in een woning aan het Utrechtse Houtplein deze foto van een alleenstaande moeder met drie kinderen.

omkeek, die liepen het meeste gevaar. Onderzoekster dr. Ingrid de Zwarte, die in 2019 een nieuw standaardwerk over de hongerwinter publiceerde, noemt baby's en mannen boven de 70 jaar als het meest kwetsbaar. In de eerste vijf maanden van 1945 is volgens haar de sterfte bij de mannen op leeftijd 300 procent hoger dan in normale tijden, ofwel 40 per 1000, tegen normaal (in die periode) 10 per 1000.¹⁹

Het is bijzonder lastig om het totaal aantal slachtoffers van de hongerwinter exact vast te stellen. Honger is zelden of nooit de directe doodsoorzaak, maar leidt tot uitputting en extreme vermindering van weerstand. Dr. Loe de Jong kwam uiteindelijk tot ongeveer 22.000 extra doden ten gevolge van de hongersnood. Ingrid de Zwarte concludeert in haar studie dat hij er niet ver heeft naast gezeten.

De categorie mensen waar de sterfte in het eerste halfjaar van 1945 met afstand het hoogste was, betrof de patiënten van psychiatrische instellingen. Een studie naar het aantal dodelijke slachtoffers in de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder komt tot ongekende sterftcijfers onder de patiënten van wie er honderden uit de ontruimde instellingen in de kuststreek afkomstig waren. In de periode oktober 1944 tot mei 1945 waren het er 477, ongeveer een derde van de patiënten die er toen werden verpleegd. De studie concludeert dat de sterfte de hele oorlog al heel hoog was, en dat de hongerwinter in deze instelling een slachting aanrichtte. Onderzoekers Ceciel aan de Stegge en Marco Giete-

Om het grote aantal doden in de gemeente Delft te kunnen begraven, worden doodskisten van bordkarton ingezet.

ma hebben in hun boek *Vergeten Slachtoffers* allerlei factoren onderzocht die hierbij een rol speelden, maar de meest bepalende factor is toch dat mensen die niet in staat waren op de een of andere manier aan extra voedsel te komen, ten dode waren opgeschreven. In de wa Hoeve was aan alles gebrek, vooral aan warmte en aan adequate leiding: nsb'ers hadden de zeggenschap over het beleid en verwaarloosden de patiëntenzorg op schokkende wijze. De patiënten die enige bewegingsvrijheid hadden, zo schreef een ooggetuige, struinden de moestuinen af op zoek naar iets waarmee ze hun honger konden stillen. Vanaf januari kregen ze per dag nog '2 halve dunne sneetjes brood en 0,25 liter (slappe en dunne) warme maaltijd'.²⁰

Een arts schreef na de oorlog in een verslag dat de patiënten, die niet meer in staat waren op zoek te gaan naar eten, in grote zalen rond een klein kacheltje zaten en steeds stiller werden:

*'Ook het plotselinge schreeuwen, wat geesteszieken nog wel eens doen, blijft uiteindelijk achterwege. Zij krijgen winterhanden en wintervoeten, daarna worden de voeten dik van water, de lichaamstemperatuur daalt steeds meer. Als de zieke in dit stadium getreden is, sterft de patiënt binnen enkele dagen.'*²¹

Er was geen hout meer om al die stoffelijke overschotten in te vervoeren naar het kerkhof: ze werden in kisten van karton gelegd. Een bode uit Zeist kwam eens per week met paard en wagen om de lijken naar de algemene begraafplaats te brengen. De bode was er geschokt door, ook buurtbewoners zagen hoeveel doden er uit de instelling werden afgevoerd. Nergens in Nederland zijn tijdens de oorlog zulke sterftepercentages geregistreerd; althans, voor zover we weten. Er loopt inmiddels nieuw onderzoek naar de gang van zaken in andere instellingen voor psychiatrisch zieken.

Van de centrale overheid (of wat daarvan over was) kreeg de noodlijdende bevolking niet de hulp die nodig was. De Duitse bezetter had inmiddels wel ingezien dat een massale hongersnood in West-Nederland zijn belangen eerder zou schaden dan bevorderen. Na de opheffing van de voedselblokkade stond Seyss-Inquart de instelling toe van de Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening, die, onder leiding van de secretaris-generaal van het ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, voedsel uit het noordoosten van het land naar het westen zou gaan vervoeren. Maar dat kwam allemaal moeizaam op gang – veel binnenvaartschippers wilde de risico's niet lopen en doken onder, soms verstopten ze hun schip uit angst het kwijt te raken. Toen er weer wat schepen begonnen te varen, volgde de langdurige vorstperiode die elk vervoer over water lamlegde. In totaal heeft de Centrale Rederij in 25 weken 170.000 ton voedsel naar de steden in het westen gebracht, voornamelijk aardappelen.²² Veel meer dan een druppel op een gloeiende plaat was dat niet.

Ook uit het buitenland kwam de noodzakelijke hulp niet. De geallieerde landen voelden er niets voor massaal voedsel naar Nederland te sturen en daarmee de Duitsers in de kaart te spelen. In feite was daarmee een voedselblokkade gecreëerd, die door de Nederlandse regering in Londen heftig werd betwist. Er is in geallieerde kring langdurig onderhandeld over de mogelijkheid om noodhulp uit neutrale landen toe te staan. Uiteindelijk is die er gekomen.²³ Op 28 januari verschenen twee schepen uit Zweden in de haven van Delfzijl, de 'Noreg' en de 'Dagmar Bratt'. Ze hadden ieder meer dan 1800 ton voedsel aan boord. Snel ging het allemaal niet – het duurde weer een maand voor de inhoud in Amsterdam onder de bevolking verdeeld kon worden. Maar iedereen was er wel heel blij mee: bij de bakker konden de inwoners Zweeds wittebrood kopen – een trakta-

Rotterdam, maart 1945. Nadat speciaal aangewezen bakkerijen het hebben gebakken, wordt Zweeds wittebrood onder politiebegeleiding naar de klanten gebracht.

tie die velen lang is bijgebleven. Ans van der Heide-Kort, die als evacu e in Oegstgeest verbleef, schreef erover in haar dagboek:

‘Wat een feestdiner hebben we vandaag. Van de Zweden, echt Zweeds brood, een stuk van achthonderd gram en honderdvijfentwintig gram margarine. We genieten ervan zoals destijds van het fijnste en meest delicate diner. Wit brood met margarine, een koningsmaal, een sinds jaren niet gedroomde heerlijkheid.’²⁴

De transporten werden geregeld door het Internationale Rode Kruis, in een periode dat er van het Nederlandse Rode Kruis in organisatorisch opzicht niet veel meer over was. Een maand later kwam weer een schip in Delfzijl aan, de ‘Hallaren’, met voedsel  n medicijnen, daarna volgden nog enkele zendingen van het Rode Kruis. Onderzoekster Ingrid de Zwarte concludeert dat de voedselhulp zeker heeft bijgedragen aan het bestrijden van de honger: gedurende acht weken konden de rantsoenen in de steden met tussen de 200 en 400 calorie en per dag worden verhoogd. Maar het bleef een bescheiden bijdrage; in totaal, aldus De Zwarte, kreeg de bevolking van de steden in het westen gedurende 2,5 maand ongeveer vijf kilo voedsel via het Internationale Rode Kruis, nog geen 70 gram per dag dus.

OP PAD VOOR VOEDSEL De bevolking moest dus zelf in actie komen om de hongercrisis te overleven, daar kwam het eigenlijk op neer. En dat betekende voor veel stedelingen: op zoek gaan naar voedsel op het platteland, dichtbij of, in de meeste gevallen, ver weg. Met de fiets of lopend, al dan niet met een handkar. Er zijn hartverscheurende verhalen over bekend, in bijna elke Nederlandse familie worden ze doorverteld. Moeders die voor melk van Utrecht naar de Achterhoek fietsten, kinderen die op hongertocht werden gestuurd. Er zijn veel verhalen van boeren van wie de linnenkasten uitpuilden (veel stedelingen namen hun linnengoed mee als ruilobject) en die iedereen hardvochtig wegstuurden, maar evenzoveel verhalen van roerende barmhartigheid en medemenselijkheid. Er waren mensen die soms een week lang van boerderij naar boerderij trokken om daar een slaapplek en eten te krijgen, waarbij de hongertochten als het ware een doel op zichzelf werden.²⁵ Over het algemeen waren er meer mannen dan vrouwen op meerdaagse hongertocht, omdat vrouwen ervoor terugdeinsden bij wildvreemden te overnachten. Er is ook een getuigenis vanuit een ander perspectief, dat van de plattelander die al die stedelingen langs zag komen. Harm Tijssen, een 15-jarige jongen uit Hattem, hield in zijn dagboek bij hoeveel westerlingen er langs de deur kwamen en hoe die werden behandeld. Ook hier: een wisselend beeld. De een werd liefdevol opgenomen, de ander kwam niet verder dan het erf. Harm, die soms zijn bed moest afstaan aan hongerende passanten, schrijft:

‘Al een paar nachten slaap ik nu op de twee Liberty-stoelen. Overigens zonder wrok: waarom zou ik niet wat ongemak voor lief nemen om deze zwerfsters voort te helpen? Toch worden ook wij harder. Ds. J. stuurt ons vanmiddag nog twee meisjes, maar moeder heeft ze

Een moeder en haar twee kinderen rusten even buiten Amsterdam een moment uit van de vermoeienissen van een hongertocht.

“Iedig beengezonden”. Vermoedelijk omdat het uiterlijk haar niet aanstond. Ook heeft ze vanmiddag het echtpaar F. laten vertrekken zonder boterhammen mee te geven voor onderweg.”²⁶

Het is een onafzienbare stoet meelijwekkende mensen, die alle gevoel voor decorum lijken te hebben verloren, en in volslagen wanhoop een levensgevaarlijke tocht ondernemen om een beetje eten te bemachtigen. Harm Tijssen heeft daar, ondanks zijn 15 jaar, oog voor – hij beschrijft heel treffend wat hij ziet:

‘De hongertochten gaan onverminderd door. Onafzienbare stromen van handwagens, sportkarren, kinderwagens en allerlei andere vehikels. Vrouwen, die ervoor trekken, erachter duwen, ernaast lopen of erin zitten, omdat ze niet verder kunnen. Een werkelijk gevoelig mens piekert zich dood over al deze voortstrompelende, oververmoeide medeburgers. Het is, zoals die meneer vanmorgen tegen me zei, toen hij wat sigarettenpapier kocht: “Als je er te veel over nadenkt, ga je eraan kapot”.’²⁷